

**FITRAT IJODIDA RAMZIY ORAZLAR**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7847345>

Buriyeva Shaxnoza

Xo'janova Nasiba

Termiz davlat universiteti talabalari

Termiz, O'zbekiston

+998948940119

sh.b.alisherovna@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada A. Fitrat ijodi, shaxsiyati, ijodidagi asliyat talqini haqida fikrlarimizni bayon etamiz. Adibning "Qiyomat" va "Ro'zalar" asarlari bayoni tahliliga yuzlanamiz.

Kalit so'zlar: A. Fitrat, "Yopishmagan gajaklar", "Tarixi muslimin", "Qiyomat", "Ro'zalar".

20-asr dunyo adabiyotida shunday adib, shoir va dramaturglar o'tdiki, ularning asarlarida tinchlik, hurriyat, ma'rifat chizgilari yuqori planda bo'ldi. Ular o'zlari uchun emas, vatanlari, ozodliklari, ma'rifatlari uchun yashadilar va bu yo'lda o'zlarinida ayamadilar. Huddi shunday Turkistonlik jadidlardan biri Abdurauf Abdirahim o'g'li Fitratdir. Shoir, dramaturg olim, manbashunos, musiqashunos kabi bir qancha sohalar egasi o'zi aytib o'tganidek 1884-yil eski maktabda tahsil oldi, adabiyot, tarix, falsafadan chuqur bilim egalladi, arab, fors, turk tillarini mukammal o'rgandi. 25 yoshida to'rt yillik hayoti Turkiya bilan bog'landi va u yerdagi adabiy muhit, ijtimoiy hayot va sayqallangan ilm olimning qarashlarida keskin o'zgarish yasadi. Turkiston o'lkasidagi ilmsizlik va hurofotni bartaraf etmoq, xalqni yorug' kunlarga olib chiqmoq adibning orzusiga aylandi. U islohotlar sari qadam tashlab, din va ilmni omixta qo'yishni, ijtimoiy yashash tarzini o'zgartirish g'oyalarini ilgari surdi. Bizga bu kabi harakatlar tafsilotini olimning izlanishlarga, kashfiyotlarga, tahlikalarga to'la hayot yo'li hikoya qiladi. Fitratning Maskva, Turkiston va Turkiya faoliyatlari davomidagi she'rlari: "Yurt qaygusi", "Mirrix yulduziga", "Behbudiy sag'anasini izladim", "Shoir", "Sharq", "Bir oz kul"; nasriy asarlari: "Hindistonda bir farangi ila buxoroli mudarrisning jasdid maktablari xususida qilgan munozarasi", "Hind sayyohi bayonoti", "Qiyomat"; dramatik asarlari: "Abulfayzxon", "Shaytonning tangriga isyoni", "Ro'zalar" asarlari o'z davri nashriyoti yuzini ko'rdi, Bedil, Yassaviy, Turdi, Mashrab haqida qo'lyozma manba'larga asoslangan ilk maqolalar muallifi ham edi²⁹. Fitrat "Hurriyat" gazetasida e'lon qilingan uch sochmasi va bir she'rini "Yurt qayg'usi" deb nomladi.

²⁹ O. SHarofiddinov. Fitrat va uning ikki maqolasi.



-Ey ulug' To'ron, arslonlar o'lkasi! Senga ne bo'ldi?³⁰

Holing hedur? Nechuk kunlarga qolding?

Xitobi ham yurtning qayg'usi o'laroq emas edimi?

Adibga otilgan toshlar orasida 1929-yilda O'rtoq J.Boybo'latovning "Qizil O'zbekiston" ro'znomasidagi Fitratning "O'zbek adabiyoti namunalari"-³¹asariga umuman Fitrat ijodiga, badiiy adabiyotga uloqtirilgan "xarsang" ham bor edi. Ammo, o'sha yilning o'zida adib "Qizil O'zbekiston" gazetasida "Yopishmagan gajaklar" nomli ochiq xati bilan chiqdi va asarga bildirilgan salbiy fikrda aniq bir asos yo'qligi, mavjud bo'lmish "xatoliklar" aniq ko'rsatilmagani, to'ldirilgan uch sahifa uzuq-yuliy adabiyotdan holi bir kimsaning so'zlari ekanligini aytib o'sha "xarsang"ni zarraga aylantiradi. Biz bevosita yana bir o'rinda Fitrat shaxsiyatiga berilgan ijobiy fikr bilan tanishmiz. Bu ham bo'lsa "Tarifi muslimin" majallasida Fitratning "Buxoro vaziri Nasrullohbek Parvonachi hazratlarina ochiq maktub"i mavjud bo'lib unda Nasrullohbek Fitratga "Buxoro millatining mehribon otasi" deya murojaat qiladi va "...bu jinoyatchilarning vazifayi avvali imomimizni pupga, azonimizni qo'ng'iroqqa, masjidimizni cherkovga almashtirmakdan boshqa nimarsa emas"³² deydi. Fitratning dini islomni, iymonni mustahkam tutmoqqa undovi bejiz emas edi, albatta. Adibning atiestik asar deyila mashxo'r bo'lgan "Qiyomat" nomli hikoyasi 1923-yil Maskvada nashr etildi. Asarga so'z boshi yozgan N.To'raqulov asarni D.Aligeyrining "Ilohiy komediya" sig'a qiyoslagan. Asarning voqealar rivojida Pochamir ismli bosh qahramon ko'knoriga o'lgudik humor bo'ladi, shundan tobi qochadi o'lib qolsa u dunyoda ko'knori bor yo'qligi uni o'ylantirib qo'yadi va xotiniga ko'knor xaltasini kafanlik qilishligini vasiyat qiladi. Tush ko'radi tushida o'lib qoladi qabr azobini kutadi, bo'lmaydi, kelgan Munkarnakirlarga o'zicha chap beradi, uyatli holda qiyomat kunining guvohi bo'ladi, suv uchun yillab navbatda turadi, tarozibondan o'tadi, qilko'prikka kelganda ujmohga o'tmoq uchun tixirlik bilan katta qo'y talab qiladi, qilko'prikda Pochamirning haqiqiy yuzi namoyon bo'ladi vijdoni qo'zg'aladi. Ujmohda uni kutib turgan sheriklarini ko'rib sevinadi, bog'dagi ko'knor isi dimog'ini qitiqlab u tomon oshiqqanda esa yiqilib tushidan uyg'onadi. Asar haqida turli xil qarashlar mavjud. Fitratshunos H.Boltaboyev "Qiyomat" asari haqida vazmin va to'g'ri fikr bildirganlar. "...ateistlar "Qiyomat" ning faqatgina tashqi tomoniga, bosh qahramon Ro'ziqu'lning" u dunyodagi "sargo'zashtlari, "ujmoh", "tamug" haqidagi dahriy so'zlargagina e'tibor berib, haqiqiy, botiniy ma'noga diqqat qilmaganlar, tushunmaganlar. Holbuki Fitrat hikoya botiniga zo'rlikka asoslangan jamiyatning insonga baxt-saodat vada qilib, quruq shiorni, tengsizlik, tartibsizlikni ravo ko'rganini chuqur qayg'u bilan singdiradi. Voqealar kishida kulgi uyg'otsa-da asar tragik asardir"³³ deydi. Zero bu fikrlar ayni haqiqatdir. Asar nomi atrofida aytilgan ilmiy va falsafiy fikrlardan xabardormiz, ammo hikoyaga muallif "hayoliy hikoya" deya ta'rif

³⁰ A. Fitrat. Tanlangan asarlar. 1-jild. 31-bet.

³¹ O. SHarofiddinov. Fitrat va uning ikki maqolasi.

³² Fitrat. Tanlangan asarlar. 1-jild. 8-bet.

³³ I. G'aniyev. Fitrat va fitratshunoslik. 180-bet.



keltirgan. Balki bu nom o'z davri uchun "hayotiy" hikoya bo'lgandir. Balki bolshivizm bosqini Turkiston ahli uchun " qiyomat davri" ekanligini "qopqoq ostida" ifodalagandir, Asar qahramoni Pochamirning o'rnida bo'lib qolishni kim istaydi, qilko'prik epizodi jannat va do'zah arosati har qanday musulmonni o'zini-o'zi taftish etishga undamaydimi? Asarga shaxs iymoni masalisi aks etganmi? yoki Fitrat vadaboz jamiyatning "tuhfa etgan" tengsizlik va ocharchiliklarini o'z davri nuqtayi nazaridan aks ettirgandir. Asarga o'sha davr ko'zi bilan qarasa ikkinchi fikrimiz o'rinlidir. Ammo bugungi kun kitobxonlari uchun ilk fikrimizda qolamiz. Fitratning "Ro'zalar" nomli dramasi esa asar qahramonlari o'z nafs, manfa'atlari yo'lida dinga, shariatga, urf-odatlarimizga hiyonat qiladilar. Asar qahramonlari: bosh qahramon-50 yoshlardagi Er Boqiy o'zicha dindor, duogo'y, e'tiqodli; SHarifa -Er Boqiyning ayoli iymonli musulma, ro'zador, namoz o'qish, to'g'ri gapirish halollikni farz deb biladi. Asarda voqea qurboni 50-yoshlardagi, kambag'al, nochor Ashurbobo edi. Qozi ham nohaqlik, yolg'on dindorlikda Er Boqiydan qolishmaydi. Asar qahramoni Er Boqiy hammani-betoblarnida ro'za farz ekanligiga undab, o'zi yashirincha ro'za yeydir. Haqoratlardan to'ygan xotini Qoziga murojaat qiladi, qozi bilan tili bir Er Boqiy qozi uyida bir kunlik mehmon bo'lish "jazosi" bilan undan qutulib qoladi. Ammo kambag'al luqmasini yemoqdan bo'g'izini poklaydigan qozi hammaga ibrat o'laroq, bemorligi uchun ro'zasini ochgan nochor Ashurboboni yigirma bir darra urdirib, "ibrat" qamog'iga tortadi. Said oqsoqol ikki bolani yetaklagan bir kekxa ayol bilan kelib ularning arzi-Ashurboboni ozod etishini so'rab kelganini aytganda ko'nmaydi lekin qog'ozga o'ralgan bir nechta aqchani olgach farzanlari xotiri deya ozod etadi. Ammo... Ashurbobo o'lib bo'lgan edi. "tuyaning ustida ham it qopadi. Xalqning nonini yeb qonini zulukdek so'rib, tuzuni yeb tuzlig'iga tupurguvchi Er Boqiy kabi kimsalar dunyosi bor ekan, bu dunyoda haqiqat chala, imon toptalgan, ruhlari xor, ulug'lar zor-nochordirlar. Bu yurtda, jamiyatda ma'rifatning taraqqiy qilmog'i mushkuldir."³⁴ Haqiqatdan ham ro'zani faqat luqma bilan emas zabonda ham tutmoq kerak emasmi. Shaxsiyati va asliyatini bir bo'lmagan bu qozi va ro'zadorning nesini xalqqa o'rnak qilish mumkin. Bu holga chetdan kulmoq, ichdan achinish mumkin, Adib asardagi xalqqa nohaqlik, ikkiyuzlamachilik qilayotgan davlat mansabdorlarining illatlarini ushbu dramasi bilan kaltaklaydi. Asar yaratilgan yilga e'tibor beraylik drama 1930-yilda yaratilgan. Ammo o'z manaviy - marifiy qiymatini hozirgi kunda ham yo'qotgani yo'q. A. Fitrat ijodini o'rganish hayotlik davridayoq boshlangan edi. Fitratshunos H. Boltaboyev "Xorijda fitratshunoslik" nomli maqolasida 13 ta horijiy olimlarning maqola va asarlarini o'rganib tavsif etgan. Fitrat horijiy fitratshunoslar e'tiborini tortmasligi ham mumkin emas edi. Fuod Kupruli, Ahmad Zaki To'g'on, Ingibord Baldauf, Ninil Vlademirova, Marsa Butino kabi olimlarning fikrlari qimmatlidir. Xulosa qilib aytganda XX asr milliy tafakkurimiz tarixini Fitrat ijodisiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

³⁴ I.G'aniyev. Fitrat va fitratshunoslik. 158-bet.



FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Fitrat. Tanlangan asarlar. 1-jild she'rlar, nasriy asarlar, dramalar. Toshkent" Ma'naviyat" 2000
2. Fitrat. Tanlangan asarlar 2-jild she'rlar, nasriy asarlar , dramalar. Toshkent "Ma'naviyat" 2000
3. Fitrat "Qiyomat".-M. Toshkent, 1967.
4. O. Sharofiddinov "Fitrat va uning ikki maqolasi"
5. I. G'aniyev "Fitrat va Fitratshunoslik" Toshkent O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi "FAN" nashriyoti 2005
6. I. G'aniyev Fitrat dramalari poetikasi. 2005.